

Poticaji za povećanje kapaciteta predškolskih ustanova u BiH

Centar za politike i upravljanje
juli 2021

• Centar za politike i upravljanje
Centre for Policy and Governance

Naslov:
Poticaji za povećanje kapaciteta predškolskih ustanova u BiH

Autori:
Adis Muhović, Haris Abaspahić, Lejla Dragnić

Urednik:
Matija Bošnjak

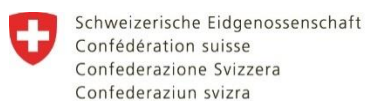
Izdavač:
Centar za politike i upravljanje

Godina:
2021

Adresa izdavača:
Antuna Branka Šimića 2b, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Kontakt:
info@cpu.org.ba; www.cpu.org.ba

Ovu publikaciju izradio je Centar za politike i upravljanje kroz projekat podržan od **Vlade Švicarske** kroz aktivnosti projekta MarketMakers.

Švicarska agencija za razvoj i saradnju SDC

Centar za politike i upravljanje
Sarajevo, juli 2021

Table of Contents

Sažetak.....	2
Koristi od predškolskog obrazovanja	3
Predškolsko obrazovanje u BiH	5
Iskustva iz okruženja – dio istraživanja „Company Childcare Support“	12
Povećanje obima upisa - scenariji i opcije javnih politika	14
Koji bi rast stope upisa bio potreban i moguć u BiH?	14
Koji je optimalan model podrške povećanju broja djece upisane u programe POO?	15
(1) Povećanje kapaciteta javnih ustanova.....	15
(2) Opcije za poticaj rada privatnih ustanova	16
Lista literature	22

Sažetak

Ulagati u djecu u njihovom ranom djetinjstvu je najpametnija investicija koju država može napraviti. Brojne su socio-ekonomske koristi od dostupnih, pristupačnih i kvalitetnih ustanova predškolskog odgoja i obrazovanja (POO). Neki od njih uključuju poboljšanje kognitivnih vještina djece, povećanje mogućnosti za zaposlenje (posebno žena), povećanje produktivnosti i zadovoljstva poslom, kao i uspjeh poslovanja kompanija, te tako doprinosi rastu ekonomije.

Za formalno predškolsko obrazovanje u BiH u 2018. godini je izdvojeno tek 59,6 miliona KM (40,9 miliona KM iz javnih izvora i 18,6 miliona KM iz privatnih izvora), što je oko 4,4% od ukupnih ulaganja u obrazovanje, odnosno 0,16% ukupnog BDP-a. Formalno predškolsko obrazovanje karakteriše nizak obuhvat, odnosno niske stope upisa djece uzrasta od 0 do 6 godina i kapaciteti koji ne mogu zadovoljiti trenutnu potražnju za uslugama POO. U školskoj godini 2019/2020., ukupan broj upisane djece u POO ustanove iznosio je 30.587, od čega je 20.095 djece upisano u javne, a 10.492 djece u privatne ustanove. Stopa upisane djece rođene u periodu 2014.-2019. iznosi 17,2%, i to je najniža stopa obuhvata u Evropi.

Na osnovu iskustava drugih zemalja u ovoj oblasti, utvrdili smo opcije za povećanje stopa upisa djece u periodu od 2021. do 2027. godine, koje uključuju rast kapaciteta javnih ustanova POO, te opcije subvencioniranja i poreskih olakšica u cilju podrške rasta i razvoja privatnih pružatelja usluga. Ove opcije smo ocijenili po osnovu troškova i izvodljivosti provedbe, te koristi za djecu, roditelje i kompanije.

Koristi od predškolskog obrazovanja

Ulagati u djecu u njihovom ranom djetinjstvu je najpametnija investicija koju država može napraviti. Ova investicija vodi ka poboljšanju socijalnog blagostanja, te razvoju ljudskog kapitala potrebnog ekonomiji da raste i da se diversificira. Iskustva u ranom djetinjstvu značajno utječu na kapacitete i potencijale odrasle osobe, a posebno u današnjoj digitalnoj ekonomiji, gdje je potreba za vještinama kao što su prilagodljivost, kritičko razmišljanje, kontinuirano učenje, komunikacijske vještine i timski rad veća nego ikada.

Brojne su socio-ekonomske koristi od dostupnih, pristupačnih i kvalitetnih ustanova predškolskog odgoja i obrazovanja (POO). Neki od njih uključuju poboljšanje kognitivnih vještina djece, povećanje mogućnosti za zaposlenje roditelja djece predškolskog uzrasta (posebno žena), povećanje produktivnosti i zadovoljstva poslom, kao i uspjeh poslovanja kompanija, te tako doprinosi rastu ekonomije.

Koristi za djecu. Učešće u kvalitetnim programima predškolskog obrazovanja je vezano za zadovoljenje razvojnih potreba djeteta u ranim godinama. Brojni naučni radovi ukazuju da ulaganje u djecu u najmlađim godinama ima značajan utjecaj na razvoj mozga djeteta, te vodi do niza pozitivnih efekata na učenje, zdravlje, buduće zaposlenje i zaradu, te ukupne mogućnosti tokom životnog vijeka. Na primjer, dobitnik Nobelove nagrade James Heckman i drugi, tvrde da adekvatno rano obrazovanje djece u periodu od 9 do 24 mjeseci, povećava njihov dohodak u budućnosti za 25% (na osnovu 20-godišnjih podataka na slučaju Jamajke)¹. Istraživanje Svjetske Banke na uzorku od 12 zemalja je dokazalo da djeca koja učestvuju jednu godinu u predškolskom obrazovanju, u prosjeku ostaju jednu godinu duže u formalnom obrazovnom sistemu, te samim tim postižu veće stepene obrazovanja i imaju veću vjerovatnoću da će raditi kompleksnije i bolje plaćene poslove². Prema rezultatima TIMSS 2019. postignuća iz matematike učenika četvrtog razreda iz BiH koji su pohađali predškolsko obrazovanje 3 godine, veći su za 7,4% (32 boda) od postignuća učenika koji nisu pohađali predškolsko obrazovanje, dok su postignuća iz prirodnih nauka veća za 4,4% (20 bodova). Učenici koji nisu pohađali POO statistički imaju slabija postignuća od učenika koji su pohađali POO programe 2 godine, 3 godine ili 4 godine i više.³

Koristi za roditelje. Dostupnost i pristupačnost predškolskog obrazovanja ima pozitivan utjecaj na učešće i dostignuća roditelja na tržištu rada, uključujući zaposlenje i dohodak. Roditelji, a posebno majke kojima ustanove POO nisu dostupne, svoje vrijeme u manjoj mjeri alociraju ka tržištu rada, a više ka neplaćenju brizi za djecu i domaće poslove, što rezultira smanjenjem stope aktivnosti, posebno žena na tržištu rada⁴. Veće stope aktivnosti stanovništva povećavaju i poboljšavaju ponudu radne snage, te poslodavcima povećavaju mogućnosti pronalaska odgovarajuće radne snage na tržištu, što u konačnici pozitivno utječe i na nivo zaposlenosti. Dalje povećanje broja domaćinstava sa dvostrukim dohotkom je direktno povezano sa dostupnošću i kvalitetom predškolskih ustanova, što posebno ženama povećava mogućnosti i da se zaposle i da osnuju porodicu.

¹ Studija koja je trajala 20 godina o djeci na Jamajki, provedena od strane dobitnika Nobelove nagrade James Heckman-a, Paul Gertler i drugih, pokazala je da rani stimulatívni zahvati kod novorođenčadi i male djece povećavaju buduću zaradu za 25% — ekvivalent odraslima koji su odrasli u bogatijim domaćinstvima.

² Analiza Grupacije Svjetske banke (World Bank Group - WBG) o dugoročnim koristima obrazovanja u ranom djetinjstvu u 12 zemalja pokazuje da djeca koja pohađaju predškolske programe ostaju u školi za skoro godinu duže, u prosjeku i imaju više šansi da budu zaposleni na poslovima za koje je potrebno imati visoke kvalifikacije (high-skilled jobs).

³ TIMSS 2019 - Izvještaj za BiH, APOSO BiH, 2020, str. 63. „Vidljivo je da u matematici svaka godina ima pozitivan doprinos, izuzev za kategoriju 4 godine i više“. Razlika između učenika koji nisu pohađali program POO i onih koji su pohađali 3 godine je 32 boda u matematici (478-445) i 20 bodova u prirodnim naukama (477-457 bodova) u korist učenika koji su 3 godine pohađali program. Dostupno na: <https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/TIMSS-izvještaj-2019-bosanski-FINAL-1.pdf>

⁴ U empirijskoj primjeni, Apps i Rees (2005) analiziraju podatke o korištenju vremena za Australiju, Ujedinjeno Kraljevstvo i Njemačku da bi dokazali da parovi, posebno žene, u nedostatku pružanja javnih usluga brige (care services) rade naglu i skupu realokaciju vremena od tržišta rada ka neplaćenju brizi o djeci i poslovima u domaćinstvu, što rezultira smanjenjem učešća žena u radnoj snazi. Apps, Patricia & Rees, Ray, 2005. "Gender, Time Use and Public Policy over the Life Cycle," IZA Discussion Papers 1855, Institute of Labor Economics (IZA). Dostupno na: <https://ideas.repec.org/p/iza/izadps/dp1855.html>

Izveštaj Evropske komisije iz 2018. g.⁵ pokazuje da se najveća razlika u stopi zaposlenosti između muškaraca i žena odnosi na starosnu grupu od 25-49 godina i da ta razlika gotovo ne mijenja u periodu 2010.-2016. g., dok se za starosne grupe do 25 i iznad 50 godina smanjuje. U istom Izveštaju se navodi da zaposlene žene u prosjeku alociraju manje vremena za plaćeni rad nego muškarci (33 prema 39 sati plaćenog rada sedmično) i značajno veći dio vremena za neplaćeni rad u domaćinstvu i brigu za djecu u odnosu na muškarce (22 prema 10 sati neplaćenog rada sedmično). Posebna pažnja je posvećena neophodnosti implementacije politika koje vode usklađivanju radnih i porodičnih obaveza kako bi se omogućilo veće uključivanje žena na tržište rada i smanjenje njihovog neplaćenog rada. Investiranje u institucije predškolskog odgoja i obrazovanja i dostizanje visokih stopa upisa djece u ove institucije istaknuto je kao jedan od najvažnijih instrumenata integrisanja žena na tržište rada, kontinuiranog razvijanja karijere i usklađivanja radnih i porodičnih obaveza.

Koristi za poslodavce od veće dostupnosti POO se primarno odnose na povećanje ponude radne snage. Uz povećavanje mogućnosti da kompanije privuku potreban talent, pristupačnost POO ustanova direktno utječe na povećanje kvaliteta života radnika i zadovoljstvo karijerom. Istraživanja pokazuju da su koristi za poslodavce značajno veće kada poslodavac podržava brigu o djeci zaposlenih, pa sve veći broj kompanija širom svijeta sve više izlazi u susret potrebama svojih radnika za brigom o djeci. Kroz studije slučaja u 10 globalnih kompanija, izvještaj Međunarodne finansijske korporacije (IFC) iz 2017. godine⁶ pokazuje kako su investicije u brigu o djeci i „porodično-orijentisane“ (family-friendly) politike pomogle kompanijama na način da: smanjuju odlazak radne snage i izostajanje s posla, povećavaju produktivnost, dobrobit, zadovoljstvo i lojalnost zaposlenih, dodatno unapređuju kapacitet poslodavca da privuče talenat, investitore i kupce, poboljšava reputaciju kompanije kao kompanije koja njeguje porodične vrijednosti i koja je poželjan poslodavac, te povećava produktivnost i profit. Mnoge kompanije (primjer u Kutiji 1) koje su zabilježile rast profita zbog „family-friendly“ poticaja na radnom mjestu poput usluga vrtića, nadoknade troškova, podršku dojenju i plaćeno porodiljsko odsustvo tvrde da su to investicije koje se isplate (Gammage, Sultana, and Kes, 2019).⁷

Kutija 1: MAS Holdings: Smanjenje izostanaka i odlaska kroz brigu o djeci

Proizvođač odjeće MAS Holdings koji ima 10 ustanova za brigu o djeci širom svijeta, od kojih je osam na Šri Lanki, uočio je smanjene promjene u dolasku na posao i odlasku radnika nakon uvođenja naknada za brigu o djeci. Kompanija je zabilježila porast broja zaposlenih žena i smanjenje izostanaka zbog bolovanja za 9% u prvih devet mjeseci od uvođenja vrtića u krugu kompanije, jaslica, sobe za dojenje i sigurnog prijevoza u okviru svoj fabrike MAS Kreeda Al Safi-Madaba. Fabrika se nalazi u zabačenom ruralnom području Jordana koje karakteriše nizak socio-ekonomski razvoj i slabo učešće ženske radne snage.

IZVOR: IFC, 2017, 2018A.

Koristi za ekonomiju. Dostupnost i pristupačnost ustanova POO ima pozitivan utjecaj na ponudu radne snage, kreiranje novih radnih mjesta i rast. Različite studije se bave makroekonomskim efektima predškolskog obrazovanja, na primjer Hansen i Andersen (2014) su istražili efekte javnih investicija u predškolsko obrazovanje na rast i kreiranje radnih mjesta u Eurozoni i Velikoj Britaniji, i procijenili da će rodno-senzitivni plan investicija, dizajniran da proširi predškolske kapacitete dovesti do rasta BDP-a od 2,4%, te da će kreirati 4,8 miliona novih radnih mjesta, od kojih će 50% pripasti ženama. Studija

⁵ Evropska komisija, Izveštaj o jednakosti između muškaraca i žena u EU (Report on equality between men and women in the EU), 2018. Dostupno na: [https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/950dce57-6222-11e8-ab9c-01aa75ed71a1/language-en#:~:text=This%20%272018%20report%20on%20equality,-making%3B%20\(4\)%20ending](https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/950dce57-6222-11e8-ab9c-01aa75ed71a1/language-en#:~:text=This%20%272018%20report%20on%20equality,-making%3B%20(4)%20ending)

⁶ International Finance Corporation: IFC, Tackling Childcare: The Business Case for Employer-Supported Childcare and its Sri Lanka report, 2017. Dostupno na:

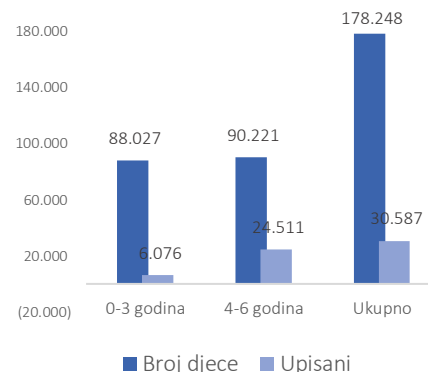
https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/topics_ext_content/ifc_external_corporate_site/gender+at+ifc/resources/tackling+childcare+report

⁷ IFC, Tackling Childcare: The Business Case for Employer-Supported Childcare and its Sri Lanka report, 2017

potencijala javnih ulaganja velikog obima u ekonomiju „brige“⁸ u Turskoj iz 2015. godine je demonstrirala da bi javna investicija od TRY20,7 milijardi (€6,9 milijardi – oko 0,9% BDP-a⁹) u predškolske ustanove kreirala 719.000 novih radnih mjesta u ovoj djelatnosti (oko 2,4% ukupne radne snage¹⁰), u poređenju sa 290.000 radnih mjesta, koja bi kreirala investicija iste veličine u građevinarstvu, dok bi 73% novih radnih mjesta pripalo ženama. Također, poslovi kreirani u predškolskim institucijama su sigurniji i održiviji u odnosu na sezonske poslove u građevinskom sektoru. Ova studija nije uključila utjecaj ovih investicija na indirektnu zaposlenost koja bi bila kreirana zahvaljujući omogućavanju uključivanja nezaposlenih i neaktivnih žena na tržište rada. Studija razmatra i efekte investicije na siromaštvo, te utvrđuje da bi ovakva investicija vodila do smanjenja stope siromaštva od 1,14pp, ukoliko bi investicija osigurala POO za djecu žena ispod linije siromaštva. Na kraju, studija ukazuje da će se 77% ovakve investicije vratiti u budžet, kroz povećanje fiskalnih prihoda¹¹. Dodatni dolar ulaganja u predškolsko obrazovanje ostvaruje povrat između 6 i 7 dolara,¹² a povrat je disproporcionalno veći u slučaju djece koja dolaze iz socijalno osjetljivih kategorija i porodica sa nižim nivoima prihoda.

Predškolsko obrazovanje u BiH

Brigu o djeci predškolskog uzrasta pruža niz formalnih i neformalnih pružatelja usluga, uključujući javne i privatne POO ustanove, plaćeno i neplaćeno čuvanje djece kod kuće, te male neakreditovane centre za čuvanje djece. Prema podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine (BHAS) u 2018. godini ukupna izdvajanja za formalno obrazovanje u BiH su iznosila 1.358.763.138 KM ili 4% BDP-a. U ovom iznosu izdaci za predškolsko obrazovanje učestvovali su sa 4,4%, osnovno obrazovanje 50,3%, srednje obrazovanje 25% i visoko obrazovanje 19,2%. Ukupna izdvajanja za POO u Bosni i Hercegovini na godišnjem nivou iznose 59.587.766 KM, od čega 40.898.177 KM dolazi iz javnih, a 18.606.802 KM iz privatnih izvora, dok je preostalih 82.787 KM finansiranje iz inostranstva. Posljednji izvještaj MMF-a o konsultacijama po Članu 4, u dijelu koji se odnosi na strukturalne reforme, poziva na povećanje dostupnosti programa ranog obrazovanja i fleksibilnosti rada u cilju¹³ obrazovanja i podsticaja zaposlenosti, posebno žena. Posljednji izvještaj Evropske Komisije za BiH (2020) procjenjuje da je stopa upisa djece uzrasta 3 do 6 godina iznosi 25%, što je najniža stopa upisa u Evropi. Uporedimo li broj djece upisane u POO programe u školskoj godini (š.g.) 2019/2020. i rođene u periodu 2014.-2019. (vidi Ilustraciju 1.), ukupna stopa upisa djece predškolskog uzrasta iznosi 17,2%, stopa upisa djece uzrasta od 4 do 6 godina je 27,2%, dok je stopa upisa djece u jasličkoj grupi tek 6,9%. Ukupna stopa upisa je značajno niža nego u susjednim zemljama (preko 60% u Hrvatskoj i Srbiji) i daleko ispod cilja EU iz strategije „Europe 2020“ od 95% djece od 4 do 6 godina upisane u ustanove POO¹⁴. U periodu od š.g. 2010/2011. do š.g. 2019/2020. ukupan broj djece upisane u POO ustanove porastao je za 79,9%. Razlika u porastu upisane djece između

Ilustracija 1 - Odnos broja djece predškolskog uzrasta i upisane djece u ustanove POO

⁸ Dio materijalne i društvene aktivnosti ljudi koji se odnosi na postupak brige za sadašnju i buduću radnu snagu i stanovništvo u cjelini, uključujući pribavljanje hrane i odjeće za porodicu, te osiguranje stanovanja.

⁹ Prema podacima iz baze podataka Svjetske banke, BDP Turske u 2015. godini je iznosio 864,3 milijarde USD. Dostupno na: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=TR>

¹⁰ Prema podacima iz baze podataka Svjetske banke (izvor: Međunarodna organizacija rada – ILOSTAT), ukupna radna snaga u Turskoj je 2015. godine iznosila 29,8 miliona osoba: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.TOTL.IN?locations=TR>

¹¹ Istanbul Technical University, Women’s Studies Center in Science, Engineering and Technology (ITU WSC-SET), The Impact of Public Investment in Social Care Services on Employment, Gender Equality, and Poverty: The Turkish Case, 2015.

¹² Ibid 11.

¹³ Međunarodni monetarni fond: IMF, Bosnia and Herzegovina: 2020 Article IV Consultation-Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Bosnia and Herzegovina, strana 23. Dostupno na: <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2021/02/26/Bosnia-and-Herzegovina-2020-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-and-Statement-50127>

¹⁴ WBG, Bosna i Hercegovina: Pregled efikasnosti usluga u pred-univerzitetskom obrazovanju, Faza I: Pregled stanja, 2019, str. 17-18. Dostupno na: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/121621571233909890/pdf/Bosnia-and-Herzegovina-Review-of-Efficiency-of-Services-in-Pre-University-Education-Phase-I-Stocktaking.pdf>

javnih i privatnih ustanova POO je značajna - broj upisane djece u javnim ustanovama je veći za 38,3%, a u privatnim za 323,9% (vidi Tabelu 1.)

Iako su se kapaciteti POO ustanova značajno povećali u prethodnom periodu, oni i dalje nisu dovoljni da odgovore na rast potražnje za ovom vrstom usluga. Evidentno je da rastu kapaciteta predškolskih ustanova značajnije doprinosi rast privatnog sektora, u odnosu na javni. Potražnja za ovim uslugama je dodatno porasla u š.g. 2019/2020., kada je 4.316 djece ostalo neupisano zbog nedovoljnih kapaciteta, u poređenju sa 1.418 djece koja su ostala neupisana u 2010/2011. godini. Značajan nedostatak kapaciteta evidentan je pogotovo u većim gradskim sredinama kao što su Mostar, Sarajevo i Banja Luka, dok su stope upisa i tražnje za ovim uslugama značajno manje u ruralnim područjima. Samo upis djece sa liste čekanja u vrtiće bi povećao broj upisane djece uzrasta 0-6 godina za 14%, a stopu upisa za značajna 2,4 procentna poena. S obzirom da jedan vrtić u prosjeku upisuje 78,4 djeteta, da bi svih 4.316 djece koja su ostala neupisana upisali u ustanove POO, potrebno je otvoriti 55 novih ustanova POO prosječne veličine.

Tabela 1 - Broj djece upisane javne i privatne ustanove POO u BiH, š.g. 2010/2011. i š.g. 2019/2020.

Vrsta vlasništva	Broj institucija	Broj djece		Zaposleni		Djeca neupisana zbog nedostatka kapaciteta
		Sva	Djevojčice	Sva	Žene	
2010/2011						
Ukupno	218	17.006	8.060	2.264	2.105	1.418
Javno	172	14.531	6.896	1.971	1.862	1.360
Privatno	46	2.475	1.164	293	279	58
2019/2020						
Ukupno	390	30.587	14.750	4.406	4.120	4.316
Javno	209	20.095	9.665	2.980	2.769	3.463
Privatno	181	10.492	5.065	1.426	1.351	853

Izvor: Statistika obrazovanja, Agencija za Statistiku BiH.

Prema podacima Svjetske banke za 2019. g. u ruralnom područjima u BiH stopa upisa djece u POO ustanove iznosila je samo 8%. Mada su kapacitet POO na ovim područjima vrlo ograničeni, niska stopa upisa je u velikoj mjeri i rezultat i veće stope nezaposlenosti, posebno žena, manjih raspoloživih prihoda, ali i tradicionalnih kulturnih normi u pogledu odgoja djece i uloge žene u porodici i društvu¹⁵.

Iako rast ukupnih kapaciteta POO ustanova primarno dolazi iz privatnog sektora, ne postoji adekvatna institucionalna podrška radu privatnih POO ustanova. Ako posmatramo predškolsko obrazovanje kroz pravo djeteta na nediskriminatoran pristup obrazovanju i socijalnoj usluzi, te kao pravo svakog roditelja (kao poreznog obveznika) da odabere tip ustanove u kojoj će odgajati i obrazovati svoje dijete, možemo nedvosmisleno zaključiti da roditelji djece koja (odlukom roditelja ili silom prilika) pohađaju privatne predškolske institucije nemaju jednak pristup javnim sredstvima za ostvarenje prava svog djeteta¹⁶. Naime, javna sredstva se u pravilu izdvajaju za sufinansiranje javnih ustanova, a dio troškova se finansira od strane samih roditelja djece koji uspiju djecu upisati u javne predškolske ustanove. S druge strane, u oba entiteta se javna sredstva (s izuzetkom nekoliko opština i Kantona Sarajevo) uskraćuju roditeljima koji su djecu odlučili upisati u privatne ustanove, što izborom ili zbog manjka kapaciteta javnih ustanova. S obzirom na mnogo brži rast kapaciteta privatnih ustanova POO u odnosu na javne, ovakva razlika u subvencioniranju javnih i privatnih vrtića, uz nepravednost, ima negativne posljedice na značajnije povećanje ukupnih kapaciteta sistema POO u zemlji i većeg obuhvata djece formalnim predškolskim odgojem i obrazovanjem. Podaci prezentirani u Tabeli 1. pokazuju da je u 2019. g. tražnja za uslugama javnih POO bila za 14,7% veća od njihovih kapaciteta, dok je za privatne POO tražnja bila za 7,5% veća

¹⁵ Ibid 14, str. 18-19.

¹⁶ (Ne)diskriminacija djece rane i predškolske dobi i ustanova, Centar za poslovnu afirmaciju, Doc. dr. Ajdin Huseinspahić, 2019.

od kapaciteta. Jednak tretman javnih i privatnih POO u pogledu subvencija učinio bi privatne POO cjenovno prihvatljivim većem broju roditelja i podstakao i ukupnu potražnju i rast kapaciteta POO.

Kvalitet formalnog predškolskog obrazovanja. Evidentan je nedostatak kvalitativnih pokazatelja o predškolskom obrazovanju, kao što su npr. ankete o zadovoljstvu roditelja ili eksterne kvalitativne ocjene nastavnika i kurikuluma. Bez ovakve vrste podataka, kvalitet predškolskog obrazovanja u BiH nije moguće adekvatno ocijeniti, što predstavlja veliki izazov u kontekstu kreiranja politika za razvoj ovoga sektora u BiH. U narednom periodu, neophodno je uložiti napore da se situacija u pogledu ocjene i politika upravljanja kvalitetom značajno poboljša. Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje BiH (APOS0) je u septembru 2004. godine objavila *Strateške pravce razvoja predškolskog odgoja i obrazovanja u BiH*¹⁷, kojim između ostalog utvrđuje dužnosti u osiguranju finansijskih sredstava neophodnih za provedbu predškolskih programa, te kojim sredstvima isti mogu biti podržani. APOS0 je 2015. godine objavio *Smjernice za implementaciju zajedničke jezgre nastavnih planova i programa definisane na ishodima učenja*¹⁸, a 2018. i *Zajedničku jezgru cjelovitih razvojnih programa za predškolski odgoj i obrazovanje definiranu na ishodima učenja*, čiji je cilj za svako dijete osigurati i stvoriti uslove dobrobiti koja se očituje kroz (1) ličnu, emocionalnu, socijalnu i obrazovnu dobrobit; (2) društvenu dobrobit, kojom se osnažuje zajednica za stvaranje boljih uslova za odgoj i obrazovanje djece; (3) sistemsko-institucionalnu podršku, kao temelj osiguravanja dobrobiti za svako dijete uključeno u institucionalni odgoj i obrazovanje¹⁹. Još uvijek se čeka na njihovu implementaciju - razvoj cjelovitih programa na definisanim zahtjevima u obrazovnim sistemima u BiH. APOS0 je 2020. godine objavio *Standarde učenja i razvoja djeteta u dobi pred polazak u osnovnu školu*, koji predstavljaju alat i smjernice za predškolske ustanove, posebno za odgajatelje i druge odgojno-obrazovne stručnjake u sistemu predškolskog odgoja i obrazovanja, te za podršku u procesu planiranja odgojno-obrazovnog procesa i praćenju i dokumentovanju razvoja i napredovanja djece, u odnosu na očekivane ishode u autentičnom društvenom i kulturnom kontekstu. Oni se mogu koristiti u ustanovama POO, osnovnim školama, dnevnim centrima, igraonicama, sportsko-rekreacijskim centrima, kampovima za djecu i slično²⁰. Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju u BiH propisuje da je u godini pred polazak u osnovnu školu, predškolski odgoj i obrazovanje obavezno za svu djecu predškolskog uzrasta²¹. No, njegova primjena varira u različitim obrazovnim sistemima. Jedna godina pripreme predškolske edukacije za djecu²² od 5 do 6 godina je obavezna u 7 od 10 kantona u FBiH, ali je tek preporučena kao opciona u tri kantona, entitetu RS i Brčko distriktu²³. Treba istaći da trajanje ovih programa obuhvata 150 do 300 sati godišnje²⁴. Pokazatelj neadekvatnosti trajanja i kvaliteta ovih programa je i nalaz TIMSS 2019 istraživanja da u BiH učenici koji su pohađali predškolsko obrazovanje samo jednu godinu ne ostvaruju ništa bolja postignuća u četvrtom razredu od učenika koji nisu pohađali predškolsko obrazovanje.

¹⁷ Strateški pravci razvoja predškolskog odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini, Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje, <https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Strateski-pravci-razvoja-pred%C5%A1kolskog-odgoja-i-obrazovanja.pdf>

¹⁸ Smjernice za implementaciju zajedničke jezgre nastavnih planova i programa definisane na ishodima učenja, Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje, <https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Smjernice-za-implmentaciju-ZJNPP.pdf>

¹⁹ Zajednička jezgra cjelovitih razvojnih programa za predškolski odgoj i obrazovanje definisana na ishodima učenja, Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje, <https://aposo.gov.ba/bs/zajednicka-jezgra-cjelovitih-razvojnih-programa-za-predskolski-odgoj-i-obrazovanje-definisana-na-ishodima-ucenja/>

²⁰ Standardi učenja i razvoja djeteta u dobi pred polazak u osnovnu školu, Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje, dostupno na: <https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/SUR-FINAL-HJ.pdf>

²¹ Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju u Bosni i Hercegovini, član 16. stav 1, <https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Okvirni-zakon-o-pred%C5%A1kolskom-odgoju-i-obrazovanju-u-Bosni-i-Hercegovini.pdf>

²² Western Balkans Labor Market Trends 2018, Svjetska banka, WIW, <http://documents.worldbank.org/curated/en/565231521435487923/Western-Balkans-Labor-Market-Trends-2018>

²³ Svjetska banka, „Bosna i Hercegovina, Pregled efikasnosti usluga u pred-univerzitetskom obrazovanju”, Faza I: Pregled stanja, 2019, str. 12.

²⁴ USAID: Brief Assessment of Basic Education in BiH – The Follow-on (Kratka procjena osnovnog obrazovanja u BiH – nastavak), Decembar 2018, str. 21. Dostupno na: <http://www.measurebih.com/brief-assessment-of-basic-education-in-bih-the-follow-on>

Neformalni predškolski odgoj djece. Prema našem izračunu, 147.661 djece od 0 do 6 godina starosti²⁵ u BiH je isključeno iz formalnog sistema predškolskog odgoja i obrazovanja. U BiH su vidljive posljedice familističkog pristupa socijalnim politikama, gdje je odgovornost porodice za skrb o djeci, starima i ometenim u razvoju, prenesena na ženu uz obavezu obavljanja kućanskih poslova, a na uštrb njenog obrazovanja i karijere. Zbog toga veliki broj djece do početka osnovnog obrazovanja, ostaje u domaćinstvu sa svojim roditeljima, tj. uglavnom majkama. Postoje jasne indikacije da veliki broj žena, koje su zvanično nezaposlene, neformalno pružaju usluge čuvanje djece u drugim porodicama. Pošto je ovaj dio tržišta prilično neuređen, na ovu vrstu usluga se najčešće ne plaćaju porezi, niti doprinosi, te pružatelji ovih usluga nemaju regulisano zdravstveno, niti penziono osiguranje. Također, raširena je praksa da djecu čuvaju drugi članovi porodice, mada detaljni podaci o obimu nisu dostupni. Anкета roditelja koja je sprovedena u okviru ovog projekta, doprinosi boljem uvidu u ovaj segment. Naime, 30% anketiranih mama nije upisalo djecu u predškolski program, a razlozi za to su sljedeći: 12% svih zaposlenih majki će upisati djecu tek kada to bude zakonska obaveza, 7% majki preferira da djecu čuva član porodice, a 1% njih preferira da to radi osoba koju porodica plaća. Također, postoje indicije o značajnom broju malih, kućnih, privatnih i neregistrovanih vrtića, koji nisu uključeni u standardizaciju, niti zdravstvene ili kontrole kvaliteta.

Strategija razvoja FBiH za period 2021.-2027. godine, koju je Vlada FBiH usvojila u februaru 2020. godine, te koja je velikom većinom usvojena u parlamentarnoj proceduri, u svojim prioritetima u oblasti obrazovanja, široko definiše ciljeve u oblasti POO. Strategija definiše cilj povećanja stope obuhvata predškolskim obrazovanjem sa 14,6% u 2018. na cijelih 80% u 2027. godini, što je prema našim procjenama porast od oko 74.000 novoupisane djece u uzrastu 0 do 6 godina, samo u FBiH. U daljnjoj analizi ilustrirani su potrebni kapaciteti i sredstva neophodna da se poveća stopa upisa na 19,6%, 25%, i 30%, što bi zahtijevalo značajne intervencije u sistemu i povećanje privatnih i javnih izdvajanja. Ambicija za povećanjem stope upisa djece od 0 do 6 godina na 80% je za pohvalu, ali se zbog nedostatka infrastrukture i ljudskih resursa čak i uz kontinuirano ulaganje značajnih resursa i sveobuhvatnim pristupom pitanju POO, ovakav cilj može ocijeniti preambicioznim. Strategija razmatra različite modalitete ostvarenja ovog cilja, te predlaže niz noviteta za unapređenje POO, ali kvaliteti POO nije posvećeno dovoljno pažnje. U nastavku su dijelovi iz Strategije koji se odnose na predškolsko obrazovanje.

Kutija 2 - Prioriteti iz Strategije razvoja FBiH za period 2021.-2027.

Cilj 2.1.2. Poboľšavati kvalitet predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja za potrebe razvoja i osigurati inkluzivno obrazovanje za sve...

Također je važno značajno povećati obuhvat djece predškolskim obrazovanjem kroz potpunu vaučerizaciju predškolskog sistema u FBiH, pri čemu bi trebalo izjednačiti privatni i javni sektor u ovoj oblasti. To bi također potaklo razvijanje adekvatne mreže ustanova predškolskog vaspitanja na način obezbjeđivanja kapaciteta i dostupnosti prema lokalnim potrebama, uvođenje centara za boravak djece u okviru preduzeća, ustanova i organizacija, kreiranje usluga i servisa (servisi za odvođenje i dovođenje djece iz škole, pružanje usluge roditeljima i starateljima - hraniteljima u vođenju domaćinstava itd.) i e-medicinsko savjetovanje.

To bi omogućilo uključivanje osoba iz lokalnih zajednica (nezaposlenih, penzionerki, žena s niskim primanjima, volonterki i sl.) za pomoć u kući oko djece i starih osoba, čime bi se uskladila obaveza podizanja djece i profesionalnog angažmana roditelja, te obezbijedila dodatna primanja za navedene kategorije.

²⁵ Razlika između broja živorođene djece u periodu 2014-2019. i broja upisane djece u vrtiće.

Potrebno je omogućiti uključenje djece nezaposlenih roditelja, djece iz romskih porodica, djece iz hraniteljskih porodica i drugih oblika porodične brige u predškolski sistem putem dodatnih vaučera i besplatnog/subvencioniranog sistema produženog boravka za učenike do četvrtog razreda osnovne škole s ciljem da roditelji/hranitelji/staratelji lakše prolaze obuke i traže posao. Za potrebe čuvanja djece kod kuće, potrebni su programi sa sadržajem svakodnevnog rada sa djecom i ishrane, te radionice i mehanizmi za rješavanje problema, kao stručni vodič za osobe koje čuvaju djecu, ali i za same roditelje. Posebnu pažnju potrebno je posvetiti djeci sa posebnim obrazovnim potrebama (inkluzivna nastava), te njihovim roditeljima/hraniteljima/starateljima osigurati posebnu podršku u procesu studiranja, traženja posla i rada.

Za roditelje koji studiraju potrebno je osigurati pravni okvir za studiranje uz rad i/ili duže studiranje bez povećanja cijene, doplatka za roditelje studente, vaučere za obdanište...

Strategija razvoja obrazovanja RS za period 2016-2021. godine usvojena je u Narodnoj skupštini RS u aprilu 2016. godine, te jasno definiše prioritete u razvoja predškolskog obrazovanja u RS-u. U 2014. godini, 14,5% djece predškolskog uzrasta bilo je uključeno u organizovano predškolsko vaspitanje i obrazovanje u RS-u. Kvantitativni cilj je određen kao: do kraja 2020. g. najmanje 30% ukupnog broja djece predškolskog uzrasta treba biti obuhvaćeno nekim od kvalitetnih oblika institucionalnog predškolskog vaspitanja i obrazovanja. Ovaj cilj je definisan puno realnije u odnosu na novu Strategiju razvoja FBiH, ali očito da nije ispunjen, jer trenutna stopa obuhvata iznosi 22,5%²⁶, što ukazuje da je ostvarenje ovog cilja daleko od očekivanog. Iako je ova strategija trebala biti sprovedena do kraj 2020. godine, ne postoje detaljni podaci o stepenu realizacije iste. U nastavku su prezentirani prioriteti u ovoj oblasti kako su obrađeni u Strategiji.

Kutija 3 - Prioriteti iz Strategije razvoja obrazovanja RS za period 2016-2021

4.1. Predškolsko obrazovanje

Vizija - Osigurati uslove za uključivanje svakog djeteta u predškolski odgoj i obrazovanje koji će udovoljavati individualnim razvojnim potrebama djeteta kroz kvalitetno obrazovanje i kontinuirani profesionalni razvoj odgajatelja, stručnih suradnika i direktora, modernizaciju programa, partnerstva s roditeljima i senzibiliziranje javnosti i donosioca odluka.

Misija – Kvalitetno predškolsko obrazovanje dostupno svakom predškolskom djetetu, s ciljem stvaranja osnove za fizički, intelektualni, socio-emocionalni, govorni i kreativni razvoj djeteta, što će doprinijeti razvoju zdrave, zadovoljne i društveno odgovorne osobe u socijalno uključivom kontekstu.

Strateški ciljevi - Rano djetinjstvo jedno je od presudnih razdoblja u kognitivnom razvoju pojedinca i predstavlja razdoblje osjetljivog ili kritičnog razvoja djeteta. Istraživanja pokazuju da je razvoj mozga, kao i stvaranje veza (odašiljača/sinapsi) između neurona, najaktivniji u ranoj dobi djeteta, tj. predškolska dob. Dokazano je da su prve tri godine života izuzetno važne za razvoj mozga te da je stvaranje živčanih veza u mozgu ograničeno od petnaeste godine. Poznato je da se znanja, sposobnosti i vještine stečene u jednom životnom razdoblju odražavaju ne samo na ishode tog razdoblja već i na naknadno učenje, odnosno na opseg kasnijeg učenja, što znači da je učenje najučinkovitije kad započne u ranih godina i nastavlja se nakon što dijete odraste.

Utvrđivanjem strateških ciljeva na području predškolskog odgoja generirat će se potraga za odgovorima na pitanja koja se odnose na: jačanje kapaciteta za uključivanje predškolske djece, pružanje boljih usluga predškolskog odgoja, poboljšanje baze podataka o broju predškolske djece po raznim osnovama i razinama, definiranje modela za uključivanje djece koja odstupaju od tipičnog razvoja u institucionalni

²⁶ U vrtićima oko 11.800 mališana - Raste obuhvat djece predškolskim obrazovanjem u Republici Srpskoj. Dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/u-vrticima-oko-11800-malisana-raste-obuhvat-dece-predskolskim-obrazovanjem-u/qdsfvf2>

predškolski odgoj, pružanje veće podrške obrazovanju roditelja, suradnja s medijima za promicanje važnosti ranog razvoja i učenja te profesionalnog razvoja odgojitelja i njihovog kontinuiranog profesionalnog razvoja.

Ciljevi Strategije za područje predškolskog odgoja mogu se definirati kao:

Strateški cilj 1. Povećati obuhvat djece u dobi od tri do šest godina predškolskim odgojem i obrazovanjem;

Strateški cilj 2. Razvoj učinkovitijeg i kvalitetnijeg sustava usluga predškolskog odgoja i obrazovanja;

Strateški cilj 3. Unapređenje postojećeg modela početnog obrazovanja i profesionalnog razvoja te učinkovitiji sustav kontinuiranog profesionalnog razvoja odgajatelja;

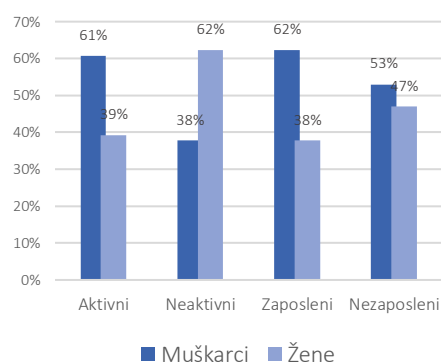
Strateški cilj 4. Podizanje svijesti javnosti i donositelja odluka o važnosti ranog učenja i mogućim učincima na kasniji razvoj i učenje;

Strateški cilj 5. Stvaranje uvjeta za uključivanje u institucionalni predškolski odgoj djece koja odstupaju od tipičnog razvoja.

Žene na tržištu rada u BiH. Stope učešća žena u radnoj snazi u

BiH, aktivnosti i zaposlenosti su značajno manje u odnosu na muškarce i nisu se značajno promijenile u posljednjim godinama.

Prema podacima iz Ankete o radnoj snazi BHAS, u drugom kvartalu 2020. godine od ukupnog broja aktivnog stanovništva 60,8% su muškarci, 39,2% su žene, dok su u ukupnom broju neaktivnih osoba 963.000 ili 62,2% žene. Od ukupnog broja zaposlenih osoba 438.000 ili 37,8% su žene, dok su od ukupnog broja nezaposlenih 104.000 ili 47% žene.²⁷ Indikativno je da *rodni jaz* u stopama aktivnosti ne postoji za žene sa višim stepenima obrazovanja, te da je trend rasta u ovom segmentu kontinuirano pozitivan. Veliki *rodni jaz* je vidljiv kod neaktivne populacije (niti radi, niti traži posao), posebno za žene od 25 do 49 godina starosti (19% u odnosu na 10% muškaraca u istoj dob). Od ukupnog broja neaktivnih žena, 86.000 bi prihvatile posao ukoliko se za to ukaže prilika. Dodatnih 330.000 žena primarno se bave poslovima održavanja domaćinstva za koje nisu plaćene. Rodni disparitet na tržištu rada je prouzrokovan sljedećim faktorima – kućne obaveze, vlasništvo nad imovinom i proizvodnim sredstvima, tradicionalne vrijednosti, diskriminacija pri zapošljavanju, pristup finansijama i nedostatak adekvatnih usluga vezanih za predškolsko obrazovanje²⁸.

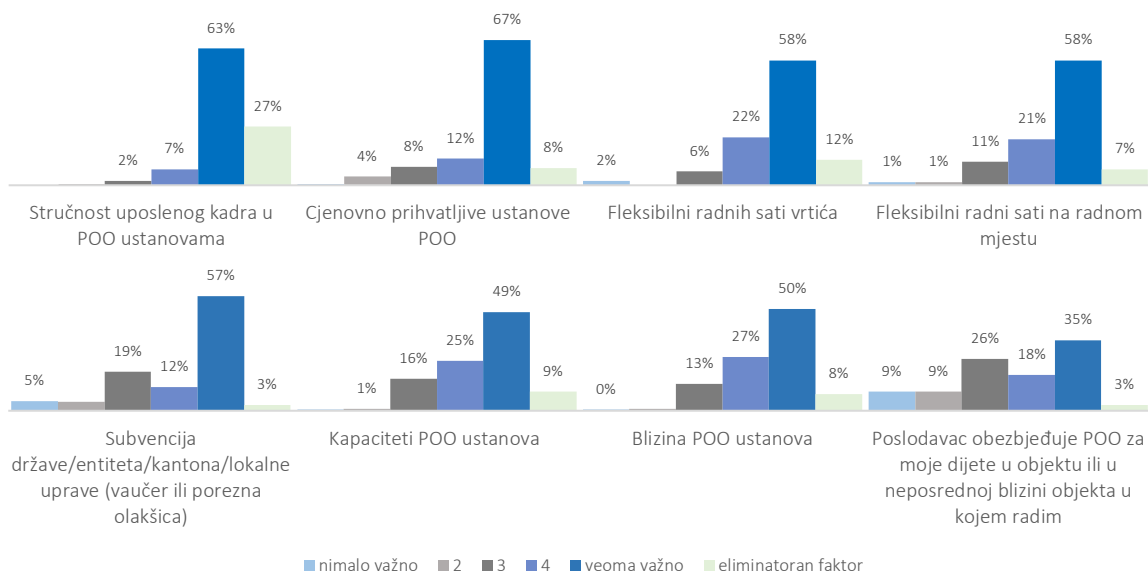

Ilustracija 2: Stope učešća žena i muškaraca u radnoj snazi, aktivnosti na tržištu rada i zaposlenosti. Izvoro: Anketa o radnoj snazi, II kvartal 2020. godine, BHAS.

Anketno istraživanje koje je za Centar za politike i upravljanje proveo IPSOS na uzorku od 207 majki koje imaju djecu do 6 godina starosti, pokazuje da bi velika većina nezaposlenih majki (92%) bila voljna zaposliti se ukoliko bi imale finansijske mogućnosti za upis djece u POO ustanovu. Tek oko 8% nezaposlenih majki se ne bi odlučilo na stupanje u radni odnos niti u tim okolnostima, jer za većinu njih razlog radne neaktivnosti nije povezan sa brigom o djeci.

²⁷ Anketa o radnoj snazi, II kvartal 2020. godine, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, decembar 2020. Dostupno na: http://www.bhas.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2020/LAB_00_2020_Q2_0_BS.pdf

²⁸ WB, Bosnia and Herzegovina: Gender Disparities in Endowments, Access to Economic Opportunities and Agency, 2015. Dostupno na: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/22471>

Ilustracija 3 - Koliko su Vam važni sljedeći faktori da bi kao (potencijalno ili već) zaposlena osoba upisali svoje dijete u POO ustanovu i imali balans radnih obaveza i privatnog života? N=203, ispitanice koje ne isključuju mogućnost korištenja POO ustanova

Zaposlenost u formalnom predškolskom obrazovanju raste značajno brže nego zaposlenost u većini drugih djelatnosti. U oktobru 2019. g. broj ukupno zaposlenih u BiH bio je za 9,4% veći od broja zaposlenih u istom mjesecu 2017. g., a broj zaposlenih žena u istom mjesecu 2019. g. bio je za 13% veći od broja zaposlenih žena u istom mjesecu 2017. g. U istom dvogodišnjem periodu broj ukupno zaposlenih u ustanovama POO povećan je za 20%, a broj zaposlenih žena za 21%. Pri tome, broj zaposlenih u privatnim POO povećan je za 43% (426 novoupisanih), a u javnim POO za samo 12% (321 novoupisanih). Jasan pokazatelj povećanja efikasnosti rada POO ustanova je brži rast broja odgojitelja od broja ukupno zaposlenih (26% i 20% respektivno). I u pogledu zapošljavanja odgojitelja, privatne ustanove ostvaruju brži rast od javnih ustanova (54% prema 15%). U š.g. 2019/2020. u svim POO ustanovama je bilo zaposleno ukupno 4.406 uposlenika, od toga 2.980 u javnim i 1.426 u privatnim ustanovama (68% u javnim, 32% u privatnim). Sličan je odnos i broja zaposlenih odgojitelja u javnim i privatnim ustanovama (67% i 33%). U navedenoj školskoj godini žene su učestvovala sa 94% u ukupnom broju zaposlenih i 99% u ukupnom broju zaposlenih odgojitelja. Na jednog zaposlenog u predškolskim ustanovama bilo je upisano 6,9 djece (u javnim 6,7, a u privatnim 7,4). Na jednog odgojitelja bilo je upisano 12,8 djece (u javnim 12,6, a u privatnim ustanovama 13,1).

Kutija 4 - Procjena troškova – slučaj Kanton Sarajevo

Prema Okvirnom zakonu o predškolskom odgoju i obrazovanju i istom Zakonu KS (Član 13 u oba zakona), roditelji imaju pravo na izbor javne ili privatne predškolske ustanove u kojoj će se odgajati i obrazovati njihovo dijete. Javna ustanova (JU) "Djeca Sarajeva" je jedina javna ustanova zadužena za usluge predškolskog obrazovanja u KS.

Prema podacima iz 2019. godine JU „Djeca Sarajeva“²⁹ posluje u 8 opština, gdje je u ukupno 33 vrtića upisano 2.944 djece, a prosječan broj djece po jednom vrtiću je 89 djece. Ukupan broj zaposlenih u ovim vrtićima je 397 osoba (prosječno po vrtiću 12), dok je prosječan broj djece po zaposlenom 7,4. Ukupni godišnji rashodi JU „Djeca Sarajeva“ su iznosili 12,014.966 KM, što je prosječan rashod po djetetu 4.080 KM na godišnjem nivou, odnosno 340 KM mjesečno. Od ukupnih rashoda na bruto plaće i naknade troškova zaposlenih odlazi 7,547.951 KM, odnosno 62,8% ukupnih rashoda u 2019. godini. Godišnji prihodi JU „Djeca Sarajeva“ se sastoje od (1) uplate roditelja 4,407.146 (37% prihoda -

²⁹ Finansijski izvještaj JU „Djeca Sarajeva“ za period 01.01.-31.12.2019.dod, objavljena na web stranici djecasarajeva.edu.ba

prosječno po djetetu 125 KM na mjesečnoj osnovi), (2) prihodi iz budžeta KS „neto“ – 7,607.820 KM (63% ukupnih prihoda) u 2019. godini. Cijena mjesečnog boravka u javnim vrtićima u KS iznosi 360 KM po djetetu, od kojih 160 KM plaćaju roditelji, dok se ostatak finansira iz budžeta KS (200 KM po djetetu na mjesečnoj osnovi). Subvencije za javne vrtiće su u osnovi iste za sve roditelja, bez obzira na imovinski status, zaposlenje roditelja. U slučaju dodatne subvencije za porodice koje ne mogu platiti cijenu za dvoje djece, pravilnike donose opštine i u suštini ne uvažavaju socio-ekonomsku situaciju porodice, posebno ne status u pogledu zaposlenosti. Dokaz za ovo je struktura djece u ovim ustanovama prema statusu zaposlenja roditelja: FBiH 2018, oba zaposlena 84% (Kanton Sarajevo 89%), jedan zaposleni 16% (KS 11%), oba nezaposlena 1% (KS 0,6%).

Od ukupnog broja djece koja pohađaju POO, udio djece upisane u privatne predškolske ustanove u FBiH u 2019/2020 je iznosio 34%, dok je taj procent za KS iznosio 44%³⁰. Cijene privatnih predškolskih ustanova u KS u prosjeku iznose 300-350 KM mjesečno. Najjeftiniji je jedan vrtić u ruralnom području 190 KM, dok je najskuplji oko 700 KM mjesečno. Također, procjena je da u KS radi oko 400 tzv. vrtića, odnosno predškolskih organizacija koje nisu registrovane u skladu sa Zakonom o predškolskom odgoju i obrazovanju, registrovani su kao d.o.o. ili čak i kao udruženja.

U cilju povećanja obuhvata djece predškolskim obrazovanjem, KS je u 2019. godini obezbijedio dotacije za upis u privatne vrtiće od 200 KM po djetetu mjesečno, te je za 682 djece sa lista čekanja uplaćeno 136.400 KM mjesečno, odnosno 1.636.800 KM za 12 mjeseci. Činjenica je da je ovaj program omogućio da privatni vrtići u KS na početku š.g. 2019/2020. prihvate svu djecu sa liste čekanja za javne vrtiće, što ukazuje da kapaciteti privatnih vrtića nisu popunjeni, prvenstveno zbog cijene usluge, te da je subvencija od 200 KM mjesečno po djetetu bila dovoljan podsticaj. Prethodno nepopunjene kapacitete privatnih vrtića u KS možemo procijeniti na minimalno 30% ukupnih kapaciteta privatnih ustanova u KS u 2018. g. (682 novoprimljenih na osnovu subvencije kantona, prema 2.174 upisane djece u privatne ustanove POO 2018. godine).

Iskustva iz okruženja – dio istraživanja „Company Childcare Support“³¹

Među zemljama regije, Slovenija se ističe po broju upisane djece u vrtiće, čak i postižući ciljeve Barcelone³², jer ima široko dostupnu i pristupačnu mrežu dječjih vrtića i jaslica (centara za brigu o djeci) zbog intenzivne izgradnje POO objekata tokom 1970-ih i 1980-ih³³. Slovenija³⁴ je strateški dokument na polju porodičnih politika kreirala već 1993. godine („Rezolucija o temeljnom oblikovanju društvenih politika u Republici Sloveniji“) sa kontinuiranim strateškim ažuriranjima i manjim reformama politike (npr. besplatan vrtić za drugo i treće dijete, povećanje dodatka za veliku porodicu, očinski dopust). Zakon garantuje pravo na POO na puno radno vrijeme (9 sati dnevno) od kraja porodiljskog odsustva, što znači da između ova dva prava nema vremenskog razmaka. U Hrvatskoj porodične politike dijele sličnosti sa slovenačkim sistemom (npr. kombinacija dječjeg dodatka i poreznog odbitka za uzdržavanu djecu, dodaci za velike porodice i drugi), ali je ključna razlika da zaostaje u provedbi takvih politika i strateških dokumenata.

³⁰ Ibid

³¹ Institute of Public Finance Zagreb for Market Makers, 2020. Martina Pezer i Branko Stanić. Company Childcare Support –Interni dokument.

³² 90% upisa djece od 4-6 godina i 33% upisa jaslčkog uzrasta. Detalji dostupni na: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/bcn_objectives-report2018_web_en.pdf

³³ Obiteljska politika, mogućnosti za usklađivanje poslovnog i obiteljskog života, te rodna ravnopravnost kao čimbenici pri odlučivanju za djecu: Primjer Slovenije, Stropnik, 2020, <https://tripalo.hr/wp-content/uploads/2020/01/Socijalno-demografska-reprodukcija-Hrvatske-105-170.pdf>

³⁴ Obiteljska politika, mogućnosti za usklađivanje poslovnog i obiteljskog života, te rodna ravnopravnost kao čimbenici pri odlučivanju za djecu: Primjer Slovenije, Stropnik, 2020, <https://tripalo.hr/wp-content/uploads/2020/01/Socijalno-demografska-reprodukcija-Hrvatske-105-170.pdf>

Većina zemalja OECD-a nudi neke vrste pogodnosti, poreskih olakšica ili nekih drugih popusta i smanjenja naknada za POO, kako bi navigirala između nedostatka javnih resursa i ispunjenja potreba roditelja i tržišta rada. Međutim, one se uveliko razlikuju prema regijama unutar države i njima se upravlja na različitim nivoima vlasti. Iako postoji mnogo razlika, mogu se istaći neke sličnosti među zemljama, poput pružanja dodatnih popusta i rabata za drugo (i svako naredno) dijete upisano u vrtić (u Sloveniji, Hrvatskoj, Danskoj – ovakva praksa je zastupljena i u BiH) ili pružanje popusta i značajnih smanjenja naknada za porodice sa nižim prihodima (u Austriji, Belgiji, Bugarskoj, Hrvatskoj i Estoniji).

Najdominantniji instrumenti su vaučeri za brigu o djeci i neoporezivanja podrške kompanija za brigu o djeci. U Ujedinjenom Kraljevstvu se uvođenjem neoporezive brige o djeci 2018. godine³⁵ nove prijave za programe vaučera više ne razmatraju. Vaučeri su funkcionisali na način da je trošak poslodavca za brigu o djeci radnika oslobođen poreza na dohodak i doprinosa za državno osiguranje – djelimično ili cjelokupni iznos za naknade, te u potpunosti u slučaju podrške za brigu o djeci unutar kompanije. Međutim, briga o djeci koju pruža poslodavac iz Velike Britanije obično se pruža putem tzv. *žrtvovanja plate*, odnosno "zaposlenik se odriče dijela svoje plate za nenovčanu naknadu"³⁶. Šema vaučera nije bila široko korištena (npr. samo 5% poslodavaca i 450.000 porodica u 2013. godini³⁷); ali procjenjuje se da je u kombinaciji s drugim vladinim subvencijama utjecao na zaposlenost majki, povećao upis u djecu i kvalitet njege. To je utjecalo i na cijene³⁸ postavljajući pitanje vrijednosti troškova.

Susjedna Hrvatska je jedna od zemalja koja ne oporezuje brigu o djeci podržanu od poslodavca³⁹, odnosno naknada za redovnu skrb (POO) djeteta po osnovi nesamostalnog rada se ne smatra oporezivom, do visine stvarnih izdataka na POO. To u praksi znači da poslodavac može na račun radniku ili radnici isplatiti neoporezivu naknadu za smještaj djeteta u javnoj ili privatnoj POO ustanovi (kako se trenutno isplaćuje naknada za topli obrok u FBiH). Cijene jaslica i vrtića koji se odnose na **redovnu brigu** o djeci predškolskog uzrasta mogu biti nadoknađene, ali ne i za fakultativne programe i aktivnosti koje roditelji odaberu i plaćaju zasebno. Radnik kojem poslodavac plaća kompenzaciju za troškove redovne brige je obavezan da poslodavcu preda izjavu prije plaćanja da niko drugi nije korisnik prava na kompenzaciju tog troška i da preda kopiju računa POO ustanove. Poslodavac je obavezan da čuva kopije ovih dokumenata u svojim registrima. Radnik je dužan da redovno upućuje poslodavca: (a) ako poslodavci oba roditelja djeteta snose dio troškova redovne brige o djetetu, (b) u slučaju promjene cijene redovne brige o djetetu ili (c) ako radnik prestane imati troškove po toj osnovi. Iako je ova izmjena zakona nastupila u zadnjem kvartalu 2019. godine, poslodavcima je bila omogućena isplata neoporezive naknade radnicima za cijelu 2019. godinu. Nakon uvođenja nove mjere, broj kompanija koje pokrivaju troškove POO za djecu svojih uposlenih ili su osigurale POO kapacitete unutar kompanije raste. Do 28.10.2019. predato je 1.071 zahtjeva za 1.405 korisnika u iznosu od HRK 3.196.196,12 (oko 825 hiljada KM) neoporezivog dohotka⁴⁰. Do kraja 2019. godine, predato je 3.445 zahtjeva za 4.528 korisnika u ukupnom iznosu od HRK 20.051.592,33 (oko 5,17 miliona KM) neoporezivog dohotka⁴¹. Zbog

³⁵ Vladina potpora u pogledu neoporezivih troškova brige za djecu iznosi 20% ukupnih troškova brige za djecu. Važno je uočiti da roditelji koji koriste ovu potporu gube pravo na druge potpore koje se odnose na djecu. Oni koji se prijavljuju trebaju sami izračunati koja im kombinacija potpora za djecu najbolje odgovara. Više informacija o poreskim olakšicama za brigu o djeci nalazi se na web stranici Vlade Ujedinjenog Kraljevstva.

³⁶ <https://www.gov.uk/expenses-and-benefits-childcare>

³⁷ Gillian Paull, Can Government Intervention in Childcare be Justified?, Institute of Economic Affairs, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/ecaf.12062>

³⁸ Ibid 37

³⁹ "Naknade za troškove redovne skrbi djece radnika isplaćene na račun radnika temeljem vjerodostojne dokumentacije ustanova predškolskog odgoja te drugih pravnih ili fizičkih osoba koje temeljem posebnih propisa i odluka nadležnog tijela skrbe o djetetu predškolske dobi", Pravilnik o izmjenama i dopunama Pravilnika o porezu na dohodak, Članak 1., dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_08_80_1672.html

⁴⁰ Ministarstvo Financija R. Hrvatske, Porezna reforma 4. Krug, strana 3., tabela "Novi neoporezivi primici". Dostupno na: <https://www.porezna-uprava.hr/Dokumenti%20vijesti/Porezna%20reforma%204.%20krug%2031%2010%202019.pdf>

⁴¹ Informaciju dobio Institut za javne financije Zagreb direktno od Porezne uprave. Zbog kompleksnosti Zakona o porezu na dohodak, ukupan pad poreznih prihoda ne može biti jednostavno procijenjen.

kompleksnosti Zakona o porezu na dohodak, ukupan pad poreznih prihoda po osnovu neoporezivanja ovog dohotka ne može biti jednostavno procijenjen. Broj poslodavaca, samozaposlenih i zaposlenih koji imaju koristi od ove mjere se povećavao vremenom. Ipak, njihov broj je među najmanjim u poređenju sa drugim poreznim olakšicama koje su u Hrvatskoj uvedene u septembru 2019. Suočeni sa brojnim otkazima i ekonomskim padom uslijed COVID-19 pandemije u 2020, ne može se očekivati da će njihov broj biti značajno povećan, jer se poslodavci muče da finansiraju i obavezne troškove.

Povećanje obima upisa - scenariji i opcije javnih politika

Uvodna razmatranja jasno obrazlažu koristi koje djeca, roditelji, preduzeća, ekonomija i društvo imaju od dostupnog, pristupačnog i kvalitetnog predškolskog obrazovanja. Iako je u BiH evidentan trend rasta broja djece obuhvaćene predškolskim obrazovanjem, stope upisa su i dalje veoma niske (17,2% djece u uzrastu od 0 do 6 godina) u poređenju sa okruženjem, te daleko niže od ciljeva definisanih u okviru Europa 2020 strategije. S druge strane, činjenica je da potražnja i potrebe za uslugama predškolskih institucija premašuju ponudu, što govori broj djece koja ostaju neupisana ili na listama čekanja (4.316). Pretpostavljamo da je značajan broj roditelja koji bi upisali djecu u vrtiće, a to nisu ni pokušali zbog ograničenog broja mjesta ili nedostatka finansijskih sredstava. Istraživanje Centra za poslovnu afirmaciju "Privatni ili javni vrtići, preferencije roditelja", pokazuje da 35% roditelja čija djeca trenutno nisu uključena u predškolski sistem svjesno odabire kućni boravak, dok 22% ne uključuje svoju djecu u predškolski sistem iz finansijskih, 8% iz logističkih razloga, a 15% zato što nije zadovoljno opcijama koje nudi tržište⁴². Ovo istraživanje ukazuje na elemente koji trebaju biti sastavni dio strategije razvoja i povećavanja uključenosti djece u sistem POO: (a) finansijsko osnaživanje roditelja, (b) poboljšanje lokacijske pristupačnosti - geografska rasprostranjenost; (c) unapređivanje kvaliteta usluge i (d) promocija korisnosti predškolskog sistema. Ako primijenimo ove podatke na procjenu djece koja su trenutno izvan sistema formalnog POO, dobijamo informaciju da bi finansijskim osnaživanjem roditelja, 32.485 djece POO uzrasta bilo potencijalni korisnici takvih shema, a da bi, uz proširenje geografske dostupnosti i podizanja kvaliteta POO, roditelji čak 66.450 djece željeli upisati djecu u POO.

Cilj ove analize je ponuditi odgovor na dva pitanja:

Koji bi rast stope upisa bio potreban i moguć u BiH?

Na ovo pitanje ćemo odgovoriti putem definisanja mogućih ciljane stope upisa. Razmotrit ćemo tri scenarija povećanja stope upisa do š.g. 2026/2027.:

- 1) samo da zadovoljimo procijenjenu trenutnu potražnju, odnosno upis svih 4.316 djece sa listi čekanja - povećanje stope upisa na 19,6%,
- 2) povećanje stope upisa na 25% - novoupisane djece: 13.871,
- 3) povećanje stope upisa na 30% - novoupisane djece: 22.768.

Na osnovu odnosa broja zaposlenih u sistemu POO i upisane djece, broj novih radnih mjesta u ustanovama POO bi bio: scenarij 1) 695 od čega 337 odgajateljica/a, scenarij 2) 2.237 od čega 1.084 odgajateljica/a, scenarij 3) 3.672 od čega 1.779 odgajateljica/a. Procjena povećanja broja zaposlenih urađena na osnovu sadašnjeg zapošljavanja: 1 zaposleni na 6,9 djece, 1 odgajatelj/ica na 12,8 djece (podaci za 2020/2021 š.g.).

Ciljane stope rasta obuhvata, za potrebe ove analize, daleko su manje od ciljanih stopa definisanih Strategijom razvoja FBiH 2021-2027, ali smatramo da je postizanje stopa od 25% ili 30% obuhvata realno u srednjoročnom periodu, jer na osnovu gore prezentovanih podataka možemo zaključiti da je

⁴² Privatni ili javni vrtići, Centar za javne politike i ekonomske analize, Omerčević i ostali, 2020, str. 10. Dostupno na: <https://cpa-bih.org/privatni-ili-javni-vrtici>

potražnja za ovim uslugama dovoljna za postizanje ciljanih stopa. Stoga se fokusiramo samo na faktor ponude POO usluga.

Za procjene troškova i efekata koristimo prosječne cijene i troškove predškolskog obrazovanja, kao i druge nivoe troškova i standarde u ovoj oblasti, prvenstveno zbog dostupnosti podataka, ali i ograničenog obima ovog istraživanja. Zbog razlika u cijenama i standardima između KS i ostatka zemlje, izračuni u okviru ove analize služe za ilustraciju prosječnih iznosa troškova, te u finalnim rješenjima treba raditi dodatne - sofisticiranije izračune koji će uključiti podatke koji nisu dostupni javnosti.

Napominjemo da je prema statističkim podacima u BiH u 2018. godini za oko 30 hiljada djece izdvojeno 59,6 miliona KM javnih i privatnih sredstava, što je prosjek po djetetu od 1.950 KM na godišnjem (162 KM na mjesečnom) nivou. To će i biti naša ulazna pretpostavka, iako naglašavamo da se cijene troškova od opštine do opštine značajno razlikuju, te da su u Kantonu Sarajevo prosječni troškovi javnog vrtića po djetetu – 350 KM mjesečno, a da samo subvencija po djetetu iznosi 200 KM mjesečno, dok je dio cijene javnog vrtića koji plaćaju roditelji 150 KM mjesečno, te da je cijena privatnog vrtića po djetetu oko 350 KM mjesečno. Ostale ulazne pretpostavke uključuju:

- normativi za ustanove predškolskog obrazovanja u KS: (1) prostor: 2,4 m² po djetetu u objektu i 3m² po djetetu u dvorištu; (2) odgojna grupa: optimalna veličina 18, minimalna 12, maksimalna 24, jedan odgajatelj za optimalnu odgojnu grupu⁴³.
- ulaganja u objekte: za 40 djece, dvije odgojne grupe, 160 m² objekta (minimum prostora po zakonu FBiH), 250 m² bašte, aproksimativno 1.500 KM po m² objekta, dakle 240.000 početna investicija za 40 djece.

Koji je optimalan model podrške povećanju broja djece upisane u programe POO?

Na osnovu iskustva drugih zemlja iz okruženja, identifikovali smo dvije ključne opcije za postizanje ciljanih stopa upisa: (1) Povećanje kapaciteta javnih ustanova, (2) Poticaj privatnim vrtićima, koji uključuje a) subvencioniranje dijela troškova - vaučerizacija i/ili b) poreske olakšice, te ih ocijenili iz perspektive sprovedivosti, troškova, te prednosti i nedostataka svake od ovih opcija.

(1) Povećanje kapaciteta javnih ustanova

U okviru ove opcije pretpostavit ćemo da će sav ciljani rast kapaciteta i stopa upisa biti finansiran javnim sredstvima isključivo prema javnim ustanovama POO. U š.g. 2019/2020 prosječan broj djece po jednoj POO ustanovi bio je 78,4, pa bi za dostizanje stopa obuhvata od 19,6% bilo potrebno izgraditi dodatnih 55 javnih POO ustanova prosječne veličine, za stopu obuhvata od 25% upisane djece 177 javnih POO ustanova, dok je za stopu od 30% potrebno izgraditi 290 dodatnih javnih POO ustanova na nivou BiH.

Način finansiranja:

Troškovi finansiranja proširenja kapaciteta javnih POO ustanova bili bi finansirani iz javnih budžeta – prevashodno onih u čijoj je nadležnosti osnivanje POO ustanova - opštine i dva kantona u FBiH. U tom kontekstu, inicijalni troškovi izgradnje ovih objekata variraju između 15,5 miliona KM (za ciljanu stopu od 19,6%), preko 50 miliona KM (za stopu od 25%) do 82 miliona KM (za stopu od 30%). Alternativno, moglo bi se razmisliti o uspostavi entitetskih fondova za ovu namjenu.

Pored inicijalnih troškova, dodatni tekući godišnji troškovi bi postepeno rasli i dostigli 8,4 miliona KM za stopu od 19,6%, 27 miliona KM za stopu od 25%, dok za stopu od 30% iznosili 44,4 miliona KM do 2027. godine, uz pretpostavku prosječnih troškova po djetetu od 1.950 KM godišnje. Ako dodatno pretpostavimo da će odnos javnih i privatnih ulaganja ostati nepromijenjen, ovi dodatni tekući troškovi

⁴³ Napomena: ovi normativi se značajno razlikuju od NAEYC ACCREDITATION STANDARDS AND CHILDCARE AWARE'S CHILDCARE CENTER CHECKLIST: Uzrast od 0 -23 mjeseca 1 odgajatelj : 4 djece, 8 djece u grupi; 2 godine 1:6, 12 djece u grupi; 3 godine 1:9, 18 djece u grupi; 4-5 godina 1:10, 20 djece u grupi; 6-8 godina 1:12, 24 djece u grupi.

bili podijeljeni na sljedeći način: 68,6% javna sredstva - opštinski i kantonalni budžeti, dok bi 31,2% tekućih troškova snosili roditelji.

Stopa upisa	Rast broja upisane djece za	Inicijalni troškovi u objekte (javna sredstva)	Dodatni tekući godišnji troškovi na kraju perioda	Dodatni tekući godišnji troškovi – javna sredstva
19,6%	4.306	15.501.600 KM	8.396.700 KM	5.763.091 KM
25%	13.871	49.935.600 KM	27.048.450 KM	18.564.755 KM
30%	22.768	81.964.800 KM	44.397.600 KM	30.472.378 KM

Kalkulacije su ilustrativnog karaktera. Finalna rješenja trebaju ponuditi sofisticirane modele i izračune troškova.

Potreba za intervencijama u zakonodavstvu:

Ova opcija ne predviđa izmjene zakonskog okvira.

Nedostaci:

1. Značajna inicijalna i tekuća ulaganja mogu predstavljati nepremostiv izazov za budžete opština i kantona, zbog činjenice da nemaju planirana sredstva za osnivanje sopstvenih POO ustanova, njihovu izgradnju i tekuće finansiranje.
2. Brzina kojom se ugovaraju, izvode i u rad puštaju javni objekti može predstavljati izazov čak i za lokalne zajednice kojima finansijska sredstva ne predstavljaju problem, te produžiti implementaciju.
3. U praksi je teško osigurati da sve lokalne zajednice koordinirano djeluju u ovoj oblasti, pa nema garancije da će ovakav pristup dati jednake rezultate u cijeloj zemlji. Time bi ovakav model mogao dodatno pridonijeti razlikama u obimu i kvalitetu javnih usluga koji građani, kao porezni obveznici, uživaju u različitim administrativnim jedinicama.
4. Formiranje entitetskih fondova za ovu namjenu bi zahtijevalo složenu proceduru izmjene zakonske legislative u domenu socijalnih i poreznih politika.

Prednosti:

Ova opcija je trenutno dominantni sistem funkcionisanja POO sistema, koji na osnovu gore navedenih podataka ne daje adekvatne rezultate i čijom primjenom će se teško postići značajniji rast obuhvata POO-om.

Zaključak: S obzirom na veliki broj objekata koji treba izgraditi javnim sredstvima, ograničenost budžeta, i nedostatak koordinacije, sprovođenje ove opcije može biti komplikovano i teško izvodivo.

(2) Opcije za poticaj rada privatnih ustanova

2.a. Subvencioniranje pohađanja privatnih ustanova POO, po uzoru na model KS (uslovna vaučerizacija)

Svaki roditelj koji se prijavi na listu čekanja za javnu ustanovu POO dobija subvenciju ukoliko dijete ne bude upisano u javnu ustanovu POO. Broj korisnika subvencije se ne ograničava, već se finansiraju svi korisnici s „liste čekanja“ za javne vrtiće koji mogu djecu upisati u akreditovane privatne vrtiće – ograničenje je kapacitet svih akreditovanih ustanova POO.

2.b. Subvencioniranje po sistemu vaučera (bezuslovna vaučerizacija)

Svaki roditelj koji se prijavi za upis djeteta u akreditovanu ustanovu POO dobija subvenciju koju može iskoristiti u javnoj ili privatnoj POO ustanovi po sopstvenom izboru – roditelje se ne uslovljava da upišu djecu u javnu ustanovu. Broj korisnika subvencije se ne ograničava, već se finansiraju svi korisnici koji mogu djecu upisati u akreditovane vrtiće – ograničenje je kapacitet svih akreditovanih ustanova POO.

Način finansiranja:

U slučaju obje opcije, ne postoje inicijalni javni troškovi izgradnje vrtića, tj. ti se troškovi prelivaju na privatne pružatelje usluga, koji ih pokrivaju iz cijene koštanja vrtića.

Dodatni tekući godišnji troškovi su viši nego u Opciji (1), jer pokrivaju i djecu koja su trenutno upisana u privatne POO ustanove - dostigli bi 28,9 milion KM za stopu od 19,6%, 47,5 miliona KM za stopu od 25%, dok za stopu od 30% iznosili 64,9 miliona KM u 2027. godini. Ako dodatno pretpostavimo da je prosječna subvencija 100 KM po djetetu, ovi dodatni tekući troškovi bili bi podijeljeni na slijedeći način: 61,5% javna sredstva - opštinski i kantonalni budžeti, dok bi 38,5% tekućih troškova snosili roditelji. Uslijed različitih budžetskih kapaciteta opština i kantona, te nemogućnosti da se svaku opštinu obaveže da finansira isti iznos vaučera, alternativno je moguće razmotriti uspostavu entitetskih fondova iz kojih bi se finansirali harmonizovani programi subvencionisanja u opštinama i kantonima.

Stopa upisa	Broj djece u privatnim vrtićima	Tekući godišnji troškovi na kraju perioda	Tekući godišnji troškovi – javna sredstva
19,6%	14.808	28.875.600 KM	17.769.600 KM
25%	24.363	47.507.850 KM	29.235.600 KM
30%	33.260	64.857.000 KM	39.912.000 KM

Kalkulacije su ilustrativnog karaktera. Finalna rješenja trebaju ponuditi sofisticirane modele i izračune troškova.

Potreba za intervencijama u zakonodavstvu:

Ova opcija ne predviđa izmjene zakonskog okvira.

Nedostaci:

1. Osnovni nedostatak ovog rješenja je značajna fragmentiranost nadležnosti finansiranja POO u BiH – Kanton Sarajevo i Unsko-sanski kanton su jedine administrativne jedinice koje finansiranje POO rade na nivou kantona, dok se u ostalim kantonima u FBiH i u RS POO finansira iz opštinskih budžeta. Dakle, ova opcija ne može garantovati svim građanima Bosne i Hercegovine, odnosno stanovnicima dva entiteta koji plaćaju iste stope direktnih i indirektnih poreza, isti pristup javnim sredstvima za POO djece, što zbog razlika u finansijskim kapacitetima opština/kantona, to i zbog činjenice da ne postoji okvir kojim se opštine/kantoni mogu potaći da ponude programe jednakog obima. Stoga, ova opcija može pridonijeti razlikama u obimu i kvalitetu POO usluga koji građani uživaju u različitim lokalnim zajednicama unutar entiteta, a u FBiH dodatno povećati negativne efekte koje već ima rascjepkanost sistema socijalne zaštite na različita prava i nivo podrške porodiljama.
2. U okolnostima veće potražnje od ponude usluga POO, široko primijenjen model subvencija (vaučera) u trenutku popunjavanja kapaciteta svih javnih i privatnih akreditovanih ustanova može dovesti do inflacije, odnosno rasta cijena POO usluga, naročito u privatnom sektoru. Ona može biti ograničena ulaskom novih, ili akreditacijom postojećih vrtića (pogledati tačku 2. pod Prednosti).
3. Kreiranje okvira koji će svim opštinama/kantonima omogućiti pokretanje harmoniziranih programa subvencioniranja, zahtijevalo bi uspostavu namjenskih fondova na nivou entiteta/kantona, za koje bi bilo potrebno pronaći model finansiranja, te model raspodjele sredstava.
4. Da bi se primijenio kao sistemsko rješenje, model kreira potrebu za postizanjem širokog političkog konsenzusa o vaučerizaciji kao modelu koji prihvataju i primjenjuju sve lokalne zajednice u istom obimu.
5. U slučaju pokušaja da se nivo poticaja harmonizira, stvara se potreba za uspostavom modela finansiranja entitetskih fondova i raspodjele tih sredstava između kantona i opština u svakom entitetu.

Prednosti:

1. Opciju je moguće relativno brzo implementirati u pojedinačnim opštinama/kantonima.
2. Vaučerizacija će na lokalnom nivou potaći nove privatne investicije u POO ustanove, odnosno ulazak novih ponuđača na tržište (primjer KS gdje privatni pružatelji iz drugih gradova otvaraju nove ustanove). Također, potaći će akreditaciju vrtića koji do sada nisu imali poticaj da se akredituju, a koji će to morati učiniti, ako žele da njihovi korisnici imaju pristup subvencijama, čime će ostati

cjenovno konkurentni. Time se može podići nivo kvaliteta odgojno-obrazovne komponente u takvim ustanovama. Akreditacija novih i postojećih ponuđača (ustanova) će rezultirati povećanjem ponude i rastom konkurencije, a što može ublažiti rast cijena usluga i okolnostima negativnog odnosa potražnja-ponuda.

3. Opcija je znatno jeftinija za postizanje većeg obuhvata POO u odnosu na širenje kapaciteta javnim sredstvima isključivo u javnim ustanovama, zbog činjenice da nema inicijalnih ulaganja u objekte.
4. Omogućava svim roditeljima da koriste javna sredstva za POO svoje djece, bez obzira da li djeca pohađaju javnu ili privatnu ustanovu POO. Ista je ograničena na opštine/kantone koji ovakvo rješenje budu primjenjivali, te ne postoji garancija da će iznos vaučera biti isti na nivou entiteta.

Zaključak: sistem vaučerizacije, čak i uslovne, se na primjeru KS pokazao kao dobro rješenje za finansijsko osnaživanje roditelja, omogućavanje svim građanima jedne administrativne jedinice da imaju jednak pristup javnim sredstvima, te kao značajan poticaj za rast obuhvata upisane djece u akreditovane ustanove POO. Bilo bi pohvalno ukoliko bi KS sa modela uslovne vaučerizacije prešao na model bezuslovne vaučerizacije, čime bi roditeljima dali mogućnost izbora ustanove koja im najviše odgovara, ali i čime bi se omogućilo korištenje subvencije i dobrom dijelu roditelja koji nisu bili informisani o potrebi da se u kratkom periodu (od 15 dana) prijavi za upis u javni vrtić, kako bi se došlo „na listu čekanja“. U svakom slučaju, implementacija vaučerizacije na lokalnom nivou može pozitivno utjecati na povećanje ponude kvalitetnih POO programa.

Ipak, njegova implementacija kao sistemskog rješenja može biti administrativno kompleksna, iziskivati značajne napore na harmonizovanoj implementaciji mjera u svim opštinama unutar entiteta i na teritoriju cijele zemlje. Ukoliko isti ne urode plodom, može rezultirati nejednakim tretmanom građana različitih opština u pogledu korištenja javnih sredstava..

2.c. Porezno rasterećenje roditelja/poslodavaca za troškove POO odgoja djeteta

Ovo rješenje podrazumijeva oslobađanje dijela dohotka koji roditelj izdvaja za POO odgoj djeteta od poreza i obaveznih doprinosa za socijalno osiguranje. Naš konkretan prijedlog je neoporezivanje dohotka do 350 KM mjesečno.

U Hrvatskoj je poslodavac u mogućnosti da na račun radnika/ce isplati neoporezivu naknadu za puni iznos troška POO djeteta u javnoj ili privatnoj ustanovi, kako se trenutno isplaćuje naknada za topli obrok u FBiH. No ovakav model poslodavcima stvara nov administrativni zahtjev, da čuvaju dokumente koji im uposlenici predaju. Pri tom ga je teško implementirati u BiH, zbog činjenice da u skladu sa važećim zakonskim okvirom u RS nema neoporezivih novčanih naknada, a da i vlada FBiH teži proširenju porezne osnovice i harmonizaciji svojih poreznih propisa sa onim u RS. Konkretno, topli obrok je u Zakonu o porezu na dohodak RS regulisan članom 8., stav 1., tačka 11. i određuje da je topli obrok neoporeziv do iznosa od 4,5 KM na dan isključivo ukoliko se priprema u vlastitoj kantini ili je isporučen od strane firme koja se bavi cateringom. Slično rješenje je definisano Prijedlogom zakona o porezu na dohodak FBiH, članom 17., stav 5., tačka i.

Zbog toga smo se opredijelili da kreiramo rješenje koje će naknadu za POO djeteta uposlenika tretirati na isti način na koji se tretira topli obrok i naknada troškova i dnevnica zaposlenima u Zakonu o porezu na dohodak RS i Prijedlogu zakona o porezu na dohodak FBiH. **To bi značilo da poslodavac može radniku/ci pružiti usluge POO za dijete u prostorijama preduzeća ili platiti troškove POO djece svojih zaposlenika u POO ustanovi, do maksimalnog iznosa od 350 KM mjesečno (15 KM na dan) po djetetu, a da na tu naknadu ne mora platiti doprinose i porez na dohodak.** Porezno rasterećenje bi iznosilo maksimalno 138 KM mjesečno po jednom djetetu (37,7% iznosa naknade u FBiH i 38,52% iznosa naknade u RS). U narednoj tabeli su dati efekti ove opcije na prihode budžeta po osnovu umanjениh plaćanja poreza na dohodak i doprinosa.

Ova opcija omogućava poresko rasterećenje svih zaposlenih roditelja čija su djeca upisana u akreditovane POO ustanove, te potiče poslodavce da pruže usluge POO na svojoj lokaciji ili ugovaraju usluge sa akreditovanim POO ustanovama u svojoj neposrednoj okolini. S obzirom da na takvu nefinansijsku naknadu, koja može i ne mora predstavljati povećanje troškova za poslodavaca – u zavisnosti od dogovora sa zaposlenima, poslodavci ne bi bili dužni obračunati i platiti porezna davanja koja su trenutno dužni obračunati, a eventualni dodatni troškovi poslodavaca bi za takve poticaje radnicima koji su roditelji djece predškolskog uzrasta bili mnogo razumniji, te bi potakli poslodavce da u iste investiraju i nude ih mladim roditeljima kao dodatnu korist, bez „žrtvovanja dijela plate“.

Subvencije koje niži nivoi vlasti daju za javne i privatne ustanove za zaposlene roditelje se u tom slučaju mogu prilagoditi tako da zaposleni roditelji koriste samo poresko oslobađanje ili kombinuju obje pogodnosti do iznosa koji pokriva troškove odgojno-obrazovne komponente, a u skladu sa potrebama i tržišnim cijenama na lokalnu.

Način finansiranja:

I u slučaju ove opcije, ne postoje inicijalni javni troškovi izgradnje vrtića, tj. ti se troškovi prelivaju na privatne pružatelje usluga, koji ih pokrivaju iz cijene koštanja vrtića.

Ukupni tekući godišnji troškovi bi na kraju perioda dostigli 26,2 milion KM za stopu od 19,6%, 33,4 miliona KM za stopu od 25%, dok za stopu od 30% iznosili skoro 40,1 milion KM. Ukupni troškovi bi bili podijeljeni na slijedeći način: 38% javna sredstva - smanjenje budžetskih prihoda, dok bi 62% tekućih troškova snosili roditelji i poslodavci. Ova opcija otvara prostor za značajne uštede u budžetima opština i kantona (javna izdvajanja na lokalnom nivou prema statističkim podacima za trenutni obuhvat iznose oko 40 miliona KM) kroz prilagodbu iznosa subvencija/vaučera za zaposlene roditelje. Konkretnu uštedu zbog fragmentacije sistema i razlikama u cijenama nije moguće procijeniti.

Stopa upisa	Broj djece u javnim i privatnim vrtićima	Godišnji operativni troškovi na kraju perioda	Smanjenje prikupljenih poreza po osnovi doprinosa i poreza na dohodak
19,6%	34.903	68.060.850 KM	26.217.039 KM
25%	44.458	86.693.100 KM	33.394.182 KM
30%	53.355	104.042.250 KM	40.077.075 KM

Kalkulacije su ilustrativnog karaktera. Finalna rješenja trebaju ponuditi sofisticirane modele i izračune troškova.

Važno je podcrtati da gore navedene brojke nisu troškovi koji će nastati u kratkom periodu, te da, iako tabela pokazuje potencijalne troškove za scenarij u kojem SVI roditelji čija djeca pohađaju POO programe koriste opciju poreskog oslobađanja, stopostotno korištenje ove olakšice nije izgledan scenarij, zbog brojnih razloga. Najznačajniji su da dio roditelja neće biti u radnom odnosu, da zaposleni u javnom sektoru nemaju mogućnost da individualno ugovaraju svoju platu, te da će uvijek biti roditelja i poslodavaca koji neće biti upoznati ili neće biti zainteresovani da koriste takvu vrstu olakšice.

Za potrebe **kratkoročne procjene pada poreskih prihoda** možemo uzeti slučaj Republike Hrvatske, gdje je nakon uvođenja nove mjere, broj kompanija koje pokrivaju troškove POO za djecu svojih zaposlenih ili su osigurale POO kapacitete unutar kompanije počeo rasti i do kraja 2019. godine je predato 3.445 zahtjeva za 4.528 korisnika u ukupnom iznosu od oko 5,17 miliona KM neoporezivog dohotka za cijelu kalendarsku godinu. Takav broj zahtjeva, odnosno iznos neoporezivog dohotka, bi u Bosni i Hercegovini u prvoj godini rezultirao padom prihoda po osnovu doprinosa i poreza na dohodak od oko **2 miliona KM**.

Potreba za intervencijama u zakonodavstvu:

Ova opcija predviđa konkretne izmjene zakonskog okvira, čime se porez na dohodak i doprinosi za socijalno osiguranje ostvaren po osnovu radnog odnosa ne bi plaćao na „troškove predškolskog odgoja i obrazovanja djece zaposlenika u vlastitim prostorijama za predškolski odgoj i obrazovanje djece kod poslodavca ili pruženih poslodavcu od lica registrovanog za usluge predškolskog odgoja i obrazovanja, a najviše do 350 KM mjesečno po djetetu zaposlenog koje je predškolskog uzrasta zaposlenog“.

Adekvatni amandmani bi trebali biti napravljeni na **Prijedlog zakona o porezu na dohodak Vlade FBiH** – u članu koji definiše „izuzete prihode koji ne ulaze u dohodak od nesamostalnog rada i koji ne podliježu oporezivanju“ (član 17. stav 5, iza tačke i) dodati novu tačku j), te na Glavu III „Poreska oslobođanja“ u **Zakon o porezu na dohodak Republike Srpske** (Službeni glasnik Republike Srpske broj: 60/15, 5/2016 - ispr. i 66/2018) - član 8., stav (1) iza tačke 12) dodati novu tačku 13.

Napomena za opštine i kantone: subvencioniranje usluga javnih i privatnih POO ustanova bi u slučaju donošenja poreske olakšice na entiteskom nivou trebalo biti uslovljeno nekorištenjem porezne olakšice – ako kompanija plaća POO za radnika, bilo bi dobro ukinuti ili sniziti opštu subvenciju za zaposlene, a subvencije koje su dizajnirane da podrže samohrane roditelje, nezaposlene roditelje, osobe sa nižim primanjima, porodice sa više djece isl. treba zadržati bez obzira na porezno rasterećenje.

Nedostaci:

1. Ova opcija podrazumijeva da sistem podržava samo zaposlene roditelje, te bi ga u cilju podrške nezaposlenim roditeljima, bilo nužno kombinovati sa vaučerima za nezaposlene roditelje i druge osjetljive skupine na lokalnom nivou.
2. Ovom opcijom je teško razdvojiti porezno rasterećenje usluga javnih i privatnih pružatelja POO usluga. Ovo je veoma važna stavka, jer opštine trenutno izdvajaju sredstva na poticaj rada javnih POO ustanova, pa bi poresko rasterećenje dijela troškova koji roditelji djece upisane u javne ustanove dalje ojačalo njihov privilegovan položaj u odnosu na roditelje čija djeca su upisana u privatne vrtiće. Stoga bi u cilju što efikasnijeg korištenja javnih sredstava, u slučaju primjene ove opcije na entiteskom nivou, opštine i kantoni trebali kreirati model kojim će svoja sredstva usmjeriti sa opšte, na namjenu podrške većim i porodicama nižeg ekonomskog statusa. Konkretno, to bi podrazumijevalo 1) promjenu kriterija za prijem definisanih pravilnicima o prijemu djece, dok bi 2) opštine trebale promijeniti odluke/pravilnike o definisanju cijena koje plaćaju roditelji. Pri tom bi se sve javne ustanove POO instruirale da korisnike (roditelje) upute na korištenje opcije poreznog oslobođanja kao „generalne“ poticajne mjere.

Prednosti:

1. Opciju je moguće brzo implementirati u oba bh. entiteta.
2. Opcija je znatno jeftinija za postizanje većeg obuhvata POO u odnosu na širenje kapaciteta isključivo javnim sredstvima i ustanovama, ali i u odnosu na obje opcije vaučerezacije.
3. Omogućava svim zaposlenim roditeljima u zemlji da koriste poreznu olakšicu za POO svoje djece. U slučaju da oba entiteta naprave isto rješenje, obim porezne olakšice će biti skoro identičan u oba entiteta.
4. Brzina kojom rastu kapaciteti privatnih ustanova POO, uz poticaj poslodavcima da otvaraju sopstvene kapacitete za POO dat će značajan doprinos povećanju obima djece u POO sistemu. Porezno oslobođanje će na nivou entiteta potaći nove privatne investicije u POO ustanove, odnosno ulazak novih ponuđača na tržište. Također, potaći će akreditaciju vrtića koji do sada nisu imali poticaj da se akredituju, a koji će to morati učiniti, ako žele da njihovi korisnici imaju pristup poreskim olakšicama, čime će ostati cjenovno konkurentni. Poticaj poslodavcima da otvaraju sopstvene POO kapacitete može imati izuzetno velik doprinos rastu POO kapaciteta, s obzirom da su ustanove u

okviru proizvodnih pogona značajno doprinosile ukupnim kapacitetima u prethodnom socio-ekonomskom sistemu, kada je obuhvat POO bio značajno veći.

5. Nema potrebe za značajnim koordiniranjem sa lokalnim vlastima.
6. Nema mogućnosti da će opcija pridonijeti razlikama u tretmanu stanovnika različitih regija unutar poreznog sistema.
7. Nema potrebe za formiranjem dodatnih fondova.

Zaključak: zbog administrativne jednostavnosti implementacije sistema poreznog rasterećenja naknade za POO djece zaposlenih u BiH, skromnim naporima koje bi bilo potrebno uložiti u osiguranje političke podrške nadležnih za harmonizovanu implementaciju mjera između dva entiteta, te ujednačenim koristima za sve građane zemlje, poresko rasterećenje podrške POO pružene od poslodavca je opcija koja je najjednostavnije sistemsko rješenje za povećanje broja djece u POO sistemu. Ova opcija opštinama i kantonima otvara prostor za uštede na javnim i privatnim POO ustanovama, te mogućnost da ta sredstva iskoriste kako bi programima vaučera ciljali pomoć za POO djece roditelja u stanju potrebe – roditeljima bez posla ili velikim porodicama.

Lista literature

Paul Gertler, James Heckman, Rodrigo Pinto, Arianna Zanolini, Christel Vermeersch, Susan Walker, Susan M. Chang, Sally Grantham-Mcgregor, May 2014. *Labor market returns to an early childhood stimulation intervention in Jamaica*, Science.

<https://science.sciencemag.org/content/344/6187/998.full>

Grupacija Svjetske banke (World Bank Group - WBG), 2019. *Bosna i Hercegovina: Pregled efikasnosti usluga u pred-univerzitetskom obrazovanju, Faza I: Pregled stanja*.

<http://documents1.worldbank.org/curated/en/121621571233909890/pdf/Bosnia-and-Herzegovina-Review-of-Efficiency-of-Services-in-Pre-University-Education-Phase-I-Stocktaking.pdf>

Žaneta Džumhur, 2020. *TIMSS 2019 - Izveštaj za Bosnu i Hercegovinu*, Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje (APOS0).

<https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/TIMSS-izvještaj-2019-bosanski-FINAL-1.pdf>

Apps, Patricia & Rees, Ray, 2005. *Gender, Time Use and Public Policy over the Life Cycle*, IZA Discussion Papers 1855, Institute of Labor Economics (IZA).

<https://ideas.repec.org/p/iza/izadps/dp1855.html>

Evropska komisija, 2018. *Izveštaj o jednakosti između muškaraca i žena u EU (Report on equality between men and women in the EU)*.

[https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/950dce57-6222-11e8-ab9c-01aa75ed71a1/language-en#:~:text=This%20%272018%20report%20on%20equality,-making%3B%20\(4\)%20ending](https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/950dce57-6222-11e8-ab9c-01aa75ed71a1/language-en#:~:text=This%20%272018%20report%20on%20equality,-making%3B%20(4)%20ending)

International Finance Corporation (IFC), 2017. *Tackling Childcare: The Business Case for Employer-Supported Childcare and its Sri Lanka report*.

<https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/962c09c5-5a8a-4174-8103-97723daeba34/Bosnian-+WB+Childcare+ExecSummary+Layout+1+WEB.pdf?MOD=AJPERES&CVID=mdGElvs>

İstanbul Technical University, 2015. *The Impact of Public Investment in Social Care Services on Employment, Gender Equality, and Poverty: The Turkish Case*, Women's Studies Center in Science, Engineering and Technology (ITU WSC-SET). https://www.levyinstitute.org/pubs/rpr_8_15.pdf

Međunarodni monetarni fond (International Monetary Fund - IMF), 2021. *Bosnia and Herzegovina: 2020 Article IV Consultation-Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Bosnia and Herzegovina*.

<https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2021/02/26/Bosnia-and-Herzegovina-2020-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-and-Statement-50127>

Ajdin Huseinspahić, 2019. *(NE)Diskriminacija djece rane i predškolske dobi i ustanova*, Centar za javne politike i ekonomske analize (CPA).

https://drive.google.com/file/d/1oz3U0EaQ8-26UAofoi_AeqS8dR9N9Sz1/view

Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine, 2004. *Strateški pravci razvoja predškolskog odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini*.

<https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Strateski-pravci-razvoja-pred%C5%A1kolskog-odgoja-i-obrazovanja.pdf>

Grupa autora, 2015. *Smjernice za implementaciju zajedničke jezgre nastavnih planova i programa definisane na ishodima učenja*, Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje.

<https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Smjernice-za-implementaciju-ZJNPP.pdf>

Grupa autora, 2018. *Zajednička jezgra cjelovitih razvojnih programa za predškolski odgoj i obrazovanje definisana na ishodima učenja*, Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje (APOSO).
<https://aposo.gov.ba/bs/zajednicka-jezgra-cjelovitih-razvojnih-programa-za-predskolski-odgoj-i-obrazovanje-definisana-na-ishodima-ucenja/>

Hašima Ćurak, 2020. *Standardi učenja i razvoja djeteta u dobi pred polazak u osnovnu školu*, Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje (APOSO).
<https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/SUR-FINAL-HJ.pdf>

Hermine Vidovic, Isilda Mara, Stefanie Koettl-Brodmann, Gonzalo Reyes, Mihail Arandarenko, Dragan Aleksic, 2018. *Western Balkans Labor Market Trends 2018 (English)*, World Bank Group.
<http://documents.worldbank.org/curated/en/565231521435487923/Western-Balkans-Labor-Market-Trends-2018>

USAID's Bosnia and Herzegovina Monitoring and Evaluation Support Activity (MEASURE-BiH), 2018. *USAID: Brief Assessment of Basic Education in BiH – The Follow-on (Kratka procjena osnovnog obrazovanja u BiH – nastavak)*, USAID / Bosnia and Herzegovina.
<http://www.measurebih.com/uimages/MEASURE-BiH20BEA20Follow-on20Assessment20Final.pdf>

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, decembar 2020. *Anketa o radnoj snazi, II kvartal 2020. godine*.
http://www.bhas.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2020/LAB_00_2020_Q2_0_BS.pdf

World Bank; Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina; FBiH Institute for Statistics; RS Institute for Statistics, 2015. *Bosnia and Herzegovina: Gender Disparities in Endowments, Access to Economic Opportunities and Agency*, World Bank.
<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/22471>

Institute of Public Finance Zagreb for Market Makers, 2020. Martina Pezer i Branko Stanić. *Company Childcare Support – Institute of Public Finance Zagreb for Market Makers*, 2020. Martina Pezer i Branko Stanić. Interni dokument.

European Commission, 2018. *Barcelona objectives*, Report from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, European Union.
https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/bcn_objectives-report2018_web_en.pdf

Nada Stropnik, 2019. *Obiteljska politika, mogućnosti za usklađivanje poslovnog i obiteljskog života te rodna ravnopravnost kao čimbenici pri odlučivanju za djecu: primjer Slovenije*, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo.
<https://tripalo.hr/wp-content/uploads/2020/01/Socijalno-demografska-reprodukcija-Hrvatske-105-170.pdf>

Gillian Paull, 2014. *Can Government Intervention in Childcare be Justified?*, Institute of Economic Affairs.
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/ecaf.12062>

Edo Omerčević, Dino Arnaut, Hamdija Salkić, Dženan Smajić, 2020. *Privatni ili javni vrtići*, Centar za javne politike i ekonomske analize (CPA).
https://drive.google.com/file/d/1hKztEYkHmBwXNQ5CMcxvkkBbLH9KW_/view

Ostali izvori

Podaci iz baze podataka Svjetske banke.

<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=TR>

Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju u Bosni i Hercegovini.

<https://aposo.gov.ba/sadrzaj/uploads/Okvirni-zakon-o-pred%C5%A1kolskom-odgoju-i-obrazovanju-u-Bosni-i-Hercegovini.pdf>

U vrtićima oko 11.800 mališana - Raste obuhvat djece predškolskim obrazovanjem u Republici Srpskoj.

<https://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/u-vrticima-oko-11800-malisana-raste-obuhvat-dece-predskolskim-obrazovanjem-u/qdsfvf2>

Ministarstvo Financija R. Hrvatske, Porezna reforma 4. krug.

<https://www.porezna-uprava.hr/Dokumenti%20vijesti/Porezna%20reforma%204.%20krug%2031%2010%202019.pdf>

Finansijski izvještaj JU „Djeca Sarajeva“ za period 01.01.-31.12.2019. god.

<https://djecasarajeva.edu.ba>

Expenses and benefits: childcare (Troškovi i koristi: briga o djeci).

<https://www.gov.uk/expenses-and-benefits-childcare>

Pravilnik o izmjenama i dopunama Pravilnika o porezu na dohodak (R. Hrvatska).

https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_08_80_1672.html